

TOMAS BALKELIS

LEMTINGI METAI

LIETUVA 1914–1923 M.

KARAS, REVOLIUCIJA
IR TAUTOS GIMIMAS

TYTO ALBA

TOMAS BALKELIS

LEMTINGI METAI

LIETUVA 1914–1923 M.

Karas, revoliucija ir tautos gimimas

VILNIUS 2019

Tomas Balkelis
War, Revolution, and
Nation-Making in Lithuania, 1914–1923
Oxford University Press, Oxford, 2018

Projektą finansuoja Lietuvos kultūros taryba

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

Šį leidinį draudžiama atgaminti bet kokia forma ar būdu, viešai skelbti, taip pat padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinklais (internete), išleisti ir versti, platinti jo originalą ar kopijas: parduoti, nuomoti, teikti panaudai ar kitaip perduoti nuosavybėn.

Draudžiama ši kūrinių, esančių bibliotekose, mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose, mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atgaminti, viešai skelbti ar padaryti visiems prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

Viršelio nuotrauka:

Biržų būrio šauliai 1920 m. prie Biržų pilies griuvėsių.

Fotografas *Petras Ločeris*

Kauno apskrities archyvas (KAA) / Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

© Tomas Balkelis, 2019

© „Tyto alba“, 2019

ISBN 978-609-466-373-4

TURINYS

PRATARMĖ	7
ĮŽANGA. SMURTAS, REVOLIUCIJA IR TAUTOKŪRA.....	13
SĄVOKOS, DISKUSIJOS IR TEMOS	20
ISTORIOGRAFINĖS PASTABOS	31
I VALSTYBĖS GRIŪTIS, SOCIALINĖ KATASTROFA IR PABĖGĖLIŲ POLITIKA DIDŽIAJAME KARE.....	37
PIRMOSIOS REAKCIJOS Į KARĄ IR MOBILIZACIJA	40
PIRMOJI SMURTO BANGA	44
IŠVARYMAI	47
APGAULINGAS STABILUMAS: VOKIEČIŲ OKUPACIJA.....	55
IŠVADOS	71
II VERŽIANTIS IŠ ATSKIRTIES: KARAS IR TAUTOKŪRA	77
PABĖGĖLIŲ GLOBOS TAUTINIMAS	78
REVOLIUCIJOS POVEIKIS	89
TARYBOS ATSIKIDIMAS	93
NELENGVAS KOMPROMISAS.....	98
KRIZĖS PRIEŠAUŠRIS	106
IŠVADOS	112
III NAUJAS KARAS, NAUJOS MOBILIZACIJOS	117
LIETUVIAI	120
ŽYDAI IR BALTARUSIAI.....	128
LENKAI.....	131
VOKIEČIAI	133
LIETUVOS KARIUOMENĖS KŪRIMAS.....	138
VOKIEČIŲ SAVANORIŲ ATVYKIMAS	148
IŠVADOS.....	150
IV DVI LIETUVOS VIZIJOS: REVOLIUCIJA IR RAUDONOSIOS ARMIJOS ĮSIVERŽIMAS.....	153

SOCIALINIS LIETUVOS GYVENTOJŲ RADIKALIZMAS	156
LIETUVOS TARYBŲ RESPUBLIKOS ATSIKILIMAS	168
BOLŠEVIKŲ ŽEMĖS REFORMA IR MAISTO KRIZĖ	176
PROPAGANDOS KARAS: VIETINIAI PRIEŠ SVETIMŠALIUS	179
IŠVADOS	182
V DAUGIAKRYPTIS KARAS IR PARAMILITARIZMAS	187
DAUGIAKRYPTIS KARAS	189
PARAMILITARINIAI BŪRIAI	211
TERORAS	219
IŠVADOS	226
VI UŽNUGARIO FRONTAS	237
NAUJOS SOSTINĖS STATYBOSE	238
ŠAULIŲ IŠKILIMAS	242
PEOVIAKŲ PUČAS	247
ŠAULIAI IR KARIUOMENĖ	248
REFORMŲ KAMPANIJA	252
KAREIVIŲ MAIŠTAS	255
IŠVADOS	259
VII „PURVINAS KARAS“: LIETUVIŲ IR LENKŲ KONFLIKTAS	263
NUO ĮTEMPTŲ KAIMYNYSTĖS SANTYKIŲ IKI PIRMŲJŲ SUSIRĖMIMŲ	266
LENKIJOS IR SOVIETŲ RUSIJOS KARO POVEIKIS	272
ŽELIGOWSKIO „MAIŠTAS“	288
„PURVINAS KARAS“	294
IŠVADOS	297
EPILOGAS. TAIKA AR ILGALAIKĖ KRIZĖ?	305
BIBLIOGRAFIJA	321
ARCHYVAI	321
PERIODINIAI LEIDINIAI	321
PIRMINIAI ŠALTINIAI	322
ANTRINIAI ŠALTINIAI	326
RODYKLĖ	339

PRATARMĖ

Skaitytojo rankose – lietuviškas 2018 m. kovo mėnesį Oksfordo universiteto leidyklos išleistos mano knygos *War, Revolution and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923* leidimas. Nors knyga skirta Lietuvos ir kaimyninių kraštų istorija besidominčiam Vakarų skaitytojui, viliuosi, kad ji bus įdomi ir Lietuvoje.

Knygos idėja man gimė dirbant prie tarptautinio istorikų projekto Dublino Kolegijos universiteto Karo studijų centre. Jame 2009–2013 m. buvo vykdomas Europos mokslo tarybos projektas „Paramilitarinis smurtas Europoje ir pasaulyje 1917–1923 metais“. Jo vadovas Robertas Gerwarthas pasiūlė ir paskatino parašyti knygą apie Lietuvą ir apie tai, kaip ją pakeitė 1914 m. prasidėję ir tik trečiojo dešimtmečio pradžioje pasibaigę karo veiksmai. Todėl labiausiai dėkoju jam ir kitiems Dublino kolegoms: Johnui Horne, Uğurui Ümit Üngörui, Johnui Paului Newmanui, Julijai Eichenberg, Gajendrai Singhui, Markui Jonesui, Matthew Jamesui, Suzanne D’Arcy ir kitiems, su kuriais dalijausi pirmosiomis knygos idėjomis.

Pirmąjį juodrašį parašiau Stanforde universitete (JAV), Rusijos, Rytų Europos ir Eurazijos Studijų Centre (CREEES). Baltijos–Amerikos Laisvės fondas (BAFF) dosniai mane parėmė. Dėkoju Normanui Naimarkui, Amirui Weineriui, Jovanai Knežević, Pavle Levi, Kristo Nurmisiui, Igoriui Casu, Aurimui Švedui ir visiems, kurie prisidėjo prie diskusijų knygos temomis ir padėjo pristatyti jos pirmąsias dalis Stanforde. Lissi Esse pasistengė, kad Greeno ir

Hooverio archyvo bibliotekose galėčiau sklandžiai dirbti. Taip pat dėkoju Irenai Kvieselaitienei iš Lietuvos Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos, padėjusiai surasti kai kuriuos šaltinius.

Jaučiuosi dėkingas ir savo dabartiniams kolegoms iš Lietuvos istorijos instituto, kuriame pabaigiau knygą, ypač Česlovui Laurinavičiui, Alvydui Nikžentaičiui, Vytautui Petroniui ir Edmundui Gimžauskui. Galiausiai dėkoju Cathryn Steele iš Oksfordo universiteto leidyklos už pagalbą ruošiant knygos rankraštį. Be abejonės, už visus netikslumus ar klaidas esu atsakingas tik aš, knygos autorius.

2018 m. Lietuva, kaip ir daug kitų Rytų Europos valstybių, šventė savo 100-ąją nepriklausomybės jubiliejų. Knygą galima skaičiuoti kaip nepriklausomos Lietuvos atsiradimo istoriją. Tačiau ją taip pat galima laikyti mano ankstesnės knygos *The Making of Modern Lithuania* (London: Routledge, 2009) tęsiniu. Pirmojoje knygoje bandžiau apžvelgti, kaip XIX a. devintajame dešimtmetyje atsirado ir iki Pirmojo pasaulinio karo vystėsi lietuvių tautinis judėjimas. Dabartinė knyga skirta audringam 1914–1923 m. karų laikotarpiui ir klausimui, kokia Lietuva buvo sukurta karo sąlygomis.

Lietuvos, kaip ir kitų Rytų Europos šalių, istorijoje nemenką iššūkį kelia vietovių, institucijų, pavadinimų ir asmenvardžių rašymas. Rašydamas valdžios ar kitų institucijų pavadinimus, stengiausi su tam tikromis išimtimis laikytis istorinio principo, t. y. vartočiau juos tokius, kokie jie buvo vartojami tuo istoriniu laikotarpiu. Vis dėlto, norėdamas išvengti chaoso, palikau dabartinius geografinių vietovių pavadinimus, kartais skliaustuose nurodydamas ir istorinius. Rašydamas asmenų vardus, stengiausi atsižvelgti į jų tautybę. Jeigu ją buvo sunku nustatyti, laikiausi istorinio vardo rašymo principo.

1918 m. vasario 1 d. Rusija Julijaus kalendorių pakeitė dabartiniu Grigaliaus kalendoriumi. Visos datos iki šios dienos, su nedidelėmis išimtimis, pateikiamos pagal senąjį kalendorių, o po jos – pagal naująjį. Rašydamas knygą, panaudojau kelias savo ankstesnių straipsnių ištraukas. Dėkoju leidusiems tai padaryti leidėjams:

„Demobilization and Remobilization of German and Lithuanian Paramilitaries after the First World War“, *Journal of Contemporary History*, vol. 50, Nr. 1 (2015): 38–57.

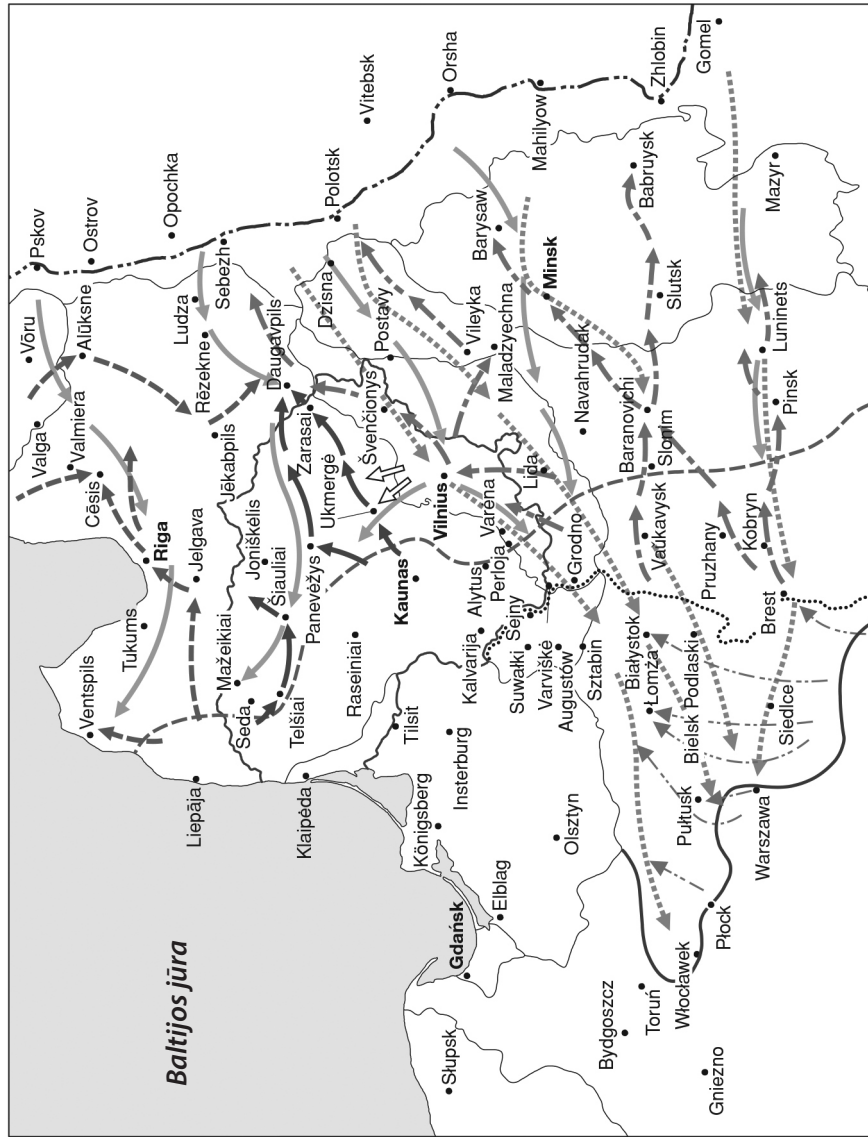
„From Defence to Revolution: Lithuanian Paramilitary Groups in 1918 and 1919“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Nr. 28 (2014): 43–56.

„Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War“, in Robert Gerwarth and John Horn, eds., *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War, 1917–1923*, (2012): 126–45.

OBER OSTAS, 1917

LIETUVOS–SOVIETŲ RUSIJOS, LENKIJOS–SOVIETŲ RUSIJOS IR LIETUVOS IR LENKIJOS KARAI 1918–1921 M.

↑ Raudonosios armijos puolimo kryptys, 1918–1919 m.

↑ Lietuvos kariuomenės ir vokiečių pajėgų puolimo kryptys 1919 m.

↑ Vokiečių, latvių ir estų pajėgų puolimo kryptys 1919 m.

↑ Lenkijos kariuomenės puolimo kryptys 1919 m.

↑ Raudonosios armijos puolimo kryptys 1920 m.

↑ Lenkijos kariuomenės puolimas 1920 m. rugpjūtį

↑ Lenkų generolo L. Żeligowskio pajėgų puolimas 1920 m. lapkritį

— Lenkijos-Sovietų Rusijos fronto linija 1920 m. rugpjūtį

..... Curzono linija, 1919 m. gruodis

— Latvių, vokiečių, lietuvių, lenkų ir Raudonosios armijos fronto linija 1919 m. sausį

— Vokietijos ir Sovietų Rusijos fronto linija Pirmajame pasauliniame kare 1918 m. kova (Brest Litovsko derybų metu)

ĮŽANGA

SMURTAS, REVOLIUCIJA IR TAUTOKŪRA

1919 m. kovo 18 d. apie 15 valandą, maždaug keturios dešimtys ginkluotų vokiečių kareivių pasirodė Kauno centre prie „Metropolio“ viešbučio, kuriame apsistojo išvakarėse atvykusi Amerikos pagalbos draugijos (*American Relief Administration*) delegacija. Kai pabandė patekti į viešbutį, prie durų budėję du lietuviai kariai juos sustabdė. Vienas lietuvis buvo nušautas vietoje, o vokiečių kareivis sužeistas. Kol vokiečiai brovėsi vidun ieškodami amerikiečių, gatvėje susirinko minia. Nieko neradusiems kareiviams, išėjusiems iš viešbučio, kelią pastoją įsiauđrinę miesto gyventojai. Į įvykio vietą skubiai išsiųstas lietuvių dalinys suėmė kelis tvarkos laužytojus. Kovo 21 d. vokiečių nužudyto kareivio Prano Eimučio laidotuvės virto masine demonstracija prieš vokiečių savivalę. Tūkstančiai gyventojų susirinko palaikyti Lietuvos valdžios. Kauno gatves liete užliejo didžiulė minia, nešanti Eimučio paveikslą. „Jis savo krauju užrašė mūsų politinius tarptautinius santykius. Mes turime mokėti pagerbti žuvusį karžygi“, – paskelbė valstybės dienraštis *Lietuva*.¹ O visiems lietuvių daliniams Kaune buvo įsakyta su visa ginkluote dalyvauti laidotuvių procesijoje.²

¹ *Lietuva*, 1919 m. kovo 20 d., 1.

² *Lietuva*, 1919 m. kovo 21 d., 1.

Nors incidente dalyvavo įvairių tautybių atstovų, tarptautinė spauda jo beveik nepastebėjo.³ 1919 m. pradžioje Vakaruose mažai kas žinojo, kur yra Lietuva ar kitos Baltijos valstybės, prieš metus netikėtai išnirusios iš karo ir revoliucijos verpetų. Vis dėlto šis įvykis atspindėjo prieštarinę ir daugiaprasmią istorijos momentą, kai smurto protrūkis sutelkė vietos gyventojus, jau išgyvenusius keles karo, tremties, okupacijos, ekonominio išnaudojimo ir revoliucijos sukeltos suirutės metus. Ilgalaikė ir nesiliaujanti, įvairiausių rūšių ir formų prievarta buvo esminė tokių naujų valstybių, kaip Lietuva, Latvija, Estija, Lenkija, Suomija, Ukraina ir Sovietų Rusija, formavimosi patirtis. Šioje knygoje ir keliamas klausimas: kas gi sieja karo prievartą ir tautų bei valstybių kūrimą?

„Lemtingi metai“ – tai bandymas patyrimėti moderniosios Lietuvos visuomenės istoriją nesiliaujančio karo laikotarpiu: nuo pirmųjų Didžiojo, arba Pirmojo pasaulinio, karo dienų iki 1923 m., kai smurtas pagaliau liovėsi.⁴ Kadangi pati nepriklausomos Lietuvos idėja iš esmės atsirado karo metais, galima manyti, kad jis buvo kertinė lietuvių tautinės valstybės ir tapatybės formavimosi dalis. Šiuose puslapiuose bandysiu atskleisti, kad karas buvo ne vien istorinis kontekstas, kuriame įvyko tektoninis lūžis, imperijos griuvėsiuose leidęs sukurti tautinę valstybę. Daugeliu atžvilgių karas ne tik prisidėjo prie šio pokyčio, bet ir padėjo iškilti istoriniams veiksėjams, institucijoms, politikos kryptims ir mąstymo būdams, formavusiems Lietuvą dar kelis dešimtmečius net ir jam pasibaigus.

³ Tik Vokietijos spauda apie šį įvykį užsiminė, kaip apie apgalėtiną vokiečių kareivių poelgį.

⁴ Knygoje, be mums labiau įprasto pavadinimo *Pirmasis pasaulinis karas*, sąmoningai vartoju ir *Didysis karas*. Būtent šitaip karas buvo vadinamas amžininkų, o Vakarų istorikai jį taip tebevadina iki šiol.

Karo prievarta, 1914 m. rugpjūtį prasidėjusi Rusijos imperijos šiaurės vakarų pasienio krašte ir nurimusi 1923 m. gegužę gerokai po imperijos griūties, pirmiausia buvo didelė lietuvių tapatybę mobilizuojanti jėga. Tai nereiškia, kad iki 1914 m. nebuvo tautiškai sąmoningų žmonių, puoselėjusių laisvos Lietuvos idėją.⁵ Lietuvių tautinis judėjimas iškilo XIX a. devintajame dešimtmetyje, kai nedidelės buvusių studentų kuopelės pradėjo leisti lietuvišką spaudą. XIX ir XX amžių sankirtoje šis sąjūdis jau buvo kristalizavęs kelias politines partijas. 1905 m. jos susitelkė ir pareikalavo Lietuvai autonomijos etninėse jos ribose. Vis dėlto iki Didžiojo karo šis judėjimas buvo daugiausia tautiškai susivokusios inteligentijos reikalas. Jai svarbiausia buvo nutiesti „tiltus į liaudį“, kaip rašė vienas lietuvis patriotas 1912 m.⁶ Iki 1914 m. lietuvių inteligentijai, kaip ir daugeliui kitų imperijos nerusų tautų inteligentų, labiau rūpėjo ne nepriklausomybė, o įvairios federacinės autonomijos formos.⁷

Didysis karas iš Kuršo, Kauno, Suvalkų, Vilniaus ir Gardino gubernijų ištūmė daugiau nei pusę milijono gyventojų. Taip atsirado viena iš pirmųjų galimybių telkti gyventojų mases: pirmiausia tuos, kurie pasitraukę į Rusijos gilumą tapo karo pabėgėliais. Tačiau buvo telkiami ir tie, kurie pasiliko vokiečių okupuotame krašte Ober Oste. Taip buvo pavadinta karinė valstybė, valdoma

⁵ 1887 m. Jonas Šliūpas vienas pirmųjų užsiminė apie galimą Lietuvos nepriklausomybę knygoje *Litwiny i Polacy*, New York: Lietuviszkasis balsas, 1887.

⁶ Sėjikas, „Pūvantieji ‘tiltai į liaudį’“, *Lietuvos žinios*, 1912 m. liepos 5 d., 1.

⁷ Ronald Suny, ed., *The Cambridge History of Russia, Volume 3: The 20th Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 91, 130; Joshua Sanborn, *The Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 14; Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*, London: Routledge, 2001, 27.

vokiečių generolų Ericho Ludendorffo ir Paulo von Hindenburgo. Jos teritorija apėmė Kuršą, Lietuvą, dalį Vakarų Baltarusijos ir Šiaurės rytų Lenkijos. Ši ankstyvoji „etniškumo mobilizacija“, kaip teigiu pirmajame skyriuje, vyko todėl, kad karo veiksmai sunaikino tradicinės valstybės struktūras ir sukėlė socialinę suirutę. Žlugusias greitos karo pabaigos ir staigios pergalės viltis netrukus pakeitė visuomenės neviltis, skurdas, išgyvenimo rūpesčiai ir pažeminimas. Tokiomis aplinkybėmis smarkiai susvyravo krašto gyventojų prieškarinis politinis nuolankumas. Brutali vokiečių okupacija sunaikino Lietuvos visuomenės stabilaus politinio, socialinio ir ekonominio gyvenimo lūkesčius. O šimtams tūkstančių Rusijoje atsidūrusių pabėgėlių karo tremtis, gyvenimas tarp svetimtaučių ir revoliucijos sukeltos viltys pakeitė ikikarines politines nuostatas ir tapatybes.

1917 m. Rusijos vasario revoliucija tapo lemiamu įvykiu, išlaisvinusiu ne vien kareivių, valstiečių ir darbininkų, bet ir kelių milijonų įvairių tautybių karo pabėgėlių įvairiausių krypčių politinį aktyvumą.⁸ Pabėgėlių krizė, aptariama antrajame skyriuje, buvo viena iš pirmųjų galimybių pradėti telkti mases politiškai. 1917 m. gegužę lietuviai pabėgėliai susirinko į savo suvažiavimą Petrograde ir pareiškė norą sukurti nepriklausomą Lietuvą. Kai dešimtys tūkstančių jų, išvarginti bado, chaoso ir Rusijoje po bolševikų revoliucijos prasidėjusio smurto, 1918 m. pradėjo grįžti namo, jie suprato, kad karas visiškai pakeitė ne vien politinius lūkesčius ir tapatybes, bet ir pačią tėvynę.⁹

⁸ Apie Rusijos karo pabėgėlių krizę žr.: Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*, Bloomington: Indiana University Press, 1999; Nick Baron and Peter Gatrell, eds., *Homelands: War, Population Displacement and Statehood in the East-West Borderlands, 1918–1924*, London: Anthem Press, 2004.

⁹ Apie politinę ir kultūrinę lietuvių pabėgėlių transformaciją Rusijoje žr.: *Population Displacement in Lithuania in the 20th Century: Experiences, Identities and Legacies*, ed. Tomas Balkelis and Violeta Davoliūtė, London: Brill, 2016, 42–62.

O Ober Oste visuomenę sutelkę įvykiai prasidėjo 1918 m. lapkritį, Vokietijai pralaimėjus karą. 1917 m. rugsėjį vokiečių iniciatyva atsiradusi Lietuvos Taryba pasinaudojo proga paskelbti nepriklausomybę ir, įtvirtindama savo valdžią, kreipėsi tiesiai į Lietuvos gyventojus.¹⁰ Vis dėlto nors Taryba nepriklausomybę paskelbė 1917 m. gruodį (o paskui ir 1918 m. vasarį), vokiečių valdžia kelis mėnesius jai neleido formuoti vyriausybės. Iki 1918 m. pabaigos Taryba iš esmės liko atskirta nuo visuomenės ir įpainiota į įvairius vokiečių inspiuruotus Lietuvos politinės priklausomybės nuo Vokietijos projektus.¹¹

1918 m. pabaigoje trijų Europos imperijų griūtis sukėlė visišką valstybės struktūrų žlugimą pasienio regione, kuris driekėsi nuo Suomijos įlankos iki Juodosios jūros. Monumentalioms imperinėms erdvėms subyrėjus į naujų tautinių ar revoliucinių valstybių ginčijamas teritorijas, regionas pavirto griuvėsių zona, kurioje išsiliesnojo aibė pokario konfliktų – „pilietinių karų“, „laisvės kovų“ ar „nepriklausomybės karų“. Ir jų nuožmumas prilygo pirmosioms Didžiojo karo kautynėms.¹²

¹⁰ Vienas pirmųjų Tarybos kreipimusi į Lietuvos gyventojus buvo paskelbtas 1918 m. lapkričio 13 d. Vilniuje. Jo tekstą žr.: Aistė Morkūnaitė-Lazauskienė, *Iš vietos savivaldos istorijos Lietuvoje: 1918–1919 metų dokumentai Lietuvoje*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010, 26–8.

¹¹ Ober Ost vadovybės ir Tarybos santykiai išsamiai aptariami šioje studijoje: Raimundas Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius: Mintis, 1996.

¹² Šie konfliktai aptariami apžvalginėse studijose: Alexander Prusin, *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*, Oxford: Oxford University Press 2010; Robert Gerwarth and John Horn, eds., *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War, 1917–1923*, Oxford: Oxford University Press, 2012; Omer Bartov and Eric D. Weitz, eds., *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Bloomington: Indiana University Press, 2012.

Lėtas vokiečių Ober Ost valdžios nykimas vedė visų valstybės institucijų žlugimo link. 1918 m. lapkritį ir gruodį keletas naujų politinių darinių pareiškė teises į valdžią, bet neįstengė savo pareiškimų paremti svaresne karine galia. Vilniuje Lietuvos Taryba, lenkų *Samoobrona* ir Vilniaus miesto Darbininkų atstovų taryba puolė karštingai ieškoti savų karinių pajėgų, siekdamos užpildyti traukiantis vokiečiams ir artėjant bolševikams susidariusį valdžios vakuumą. 1919 m. sausio 5 d. Raudonajai armijai užėmus Vilnių, Lietuva buvo panardinta į naują ginkluotą konfliktą, aptariamą trečiajame skyriuje. Netrukus išryškėjo naujos konfrontacijos kryptys tarp lietuvių, vokiečių bei lenkų iš vienos pusės, ir bolševikų – iš kitos.

Bolševikų įsiveržimas, aptiriamas ketvirtajame skyriuje, kraštą įvėlė į naujo tipo karą, kuris baigėsi tik 1920 m. pabaigoje. 1919 m. vasarą vokiečių savanoriai ir ką tik suburti lietuvių ir lenkų daliniai pirmą bolševikų įsiveržimą sustabdė. Tačiau chaosas tęsėsi, nes Lietuva ir Latvija 1919 m. liepos–gruodžio mėnesiais turėjo gintis nuo generolo Pavelo Bermondto-Avalovo baltagvardiečių. Ir tai buvo dar ne pabaiga: 1920 m. rugpjūtį Lenkijos pajėgos, persekiodamos besitraukiančią Raudonąją armiją, puolė Lietuvos kariuomenę ir galiausiai spalio 8 d. užėmė Vilnių. Lietuvai atsikvėpti pavyko tik 1920 m. lapkričio pabaigoje, kai Tautų Sąjunga padėjo pasiekti paliaubas tarp Lietuvos ir Lenkijos. Paliaubos nutraukė ginkluotas kovas, bet padalijo kraštą į dvi priešiškas dalis.¹³ Vis dėlto, kad ir silpnėsnis, karo smurtas ir po oficialių paliaubų nesiliovė net iki 1923 m. gegužės. Lenkijos ir Lietuvos karas ir jo įtaka Lietuvos visuomenei aptariamą septintajame skyriuje.

¹³ 1919 m. birželį Versalio sutarties nutarimais Klaipėdos kraštas buvo atplėštas nuo Vokietijos ir perduotas Tautų Sąjungos jurisdikcijai.

Koks buvo šios nesiliaujančios karo prievartos poveikis Lietuvos valstybei ir lietuvių tapatybei? Visų pirma karas padėjo nubrėžti takoskyrą tarp dviejų priešiškų valstybės kūrimo projektų – tautinio ir bolševikinio. Abi valdžios naudojosi karo ir revoliucijos sukelta socialine ir etnine įtampa. Abi bandė įgyti gyventojų pasitikėjimą, žadėdamos apsisprendimo teisę, demokratiją ir socialines reformas. 1917 m. lapkritį Lenino paskelbtus nepriklausomybės, žemės ir taikos pažadus, 1918 m. rudenį papildė JAV prezidento Wilsono laisvo tautų apsisprendimo pažadai.¹⁴ O dviejų tautinių – lietuvių ir lenkų – valstybingumo projektų sukeltas konfliktas padėjo atsirasti politinei takoskyrai tarp abiejų istoriškai susijusių valstybių. Ir ši takoskyra daugeliu atžvilgių atspindėjo prieškario socialinę lenkų bajorų ir lietuvių valstiečių skirtį.

Antra, pokario konfliktų metu lietuvių tapatybė buvo kuriamą kaip priešprieša įvairiems „valstybės priešams“ (ar jie būtų lenkai, bolševikai, vietos „buržujai“ ar vokiečiai). Valstybės elitui karas buvo svarbi galimybė įvardyti Lietuvos priešus ir sąjungininkus bei sustiprinti visuomenės tautinę tapatybę. Kitaip tariant, karu naudotasi kaip socialinį solidarumą skatinusiu veiksmu. Įvairios prievartos formos (taip jų ir teroras), nukreiptos prieš vidaus ir išorės priešus, padėjo nubrėžti begimstančios lojalių piliečių visuomenės kontūrus. Tačiau nekontroliuojamas smurtas dažnai sukeldavo įtampą tarp pilietinės ir karinės valdžios. Penktasis skyrius ir skiriamas įvairių prievartos formų padariniams aptarti.

¹⁴ Arno J. Mayer, *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918*, Cleveland: World Pub. Co., 1964, 373; Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 2007, 22.

Galiausiai karas tapo veiksminga „visuotinės mobilizacijos“ ir visuomenės tautinimo priemone. Vieno ir kito buvo pasiekta ne vien sukūrus valstybės valdymo institucijas, kariuomenę ir pradėjus radikalią žemės reformą, bet taip pat įkūrus masinį paramilitarinį judėjimą – Lietuvos šaulių sąjungą. Karas padėjo pakeisti socialinę ir ekonominę šalies struktūrą ir leido pateisinti radikalią žemės reformą, atliktą perėmus lenkų bajorijos žemes. O šauliai bandė sukarinti visuomenę, paprastus piliečius norėdami paversti piliečiais–kariais. Šaulių judėjimas siekė ne tik sutelkti visuomenę, bet ir pakeisti šalies politinį gyvenimą bei gyventojų tapatybę. Šia prasme jis buvo ir kontrrevoliucinis (gynybinis), ir revoliucinis (ekspansyvus), nes įsitraukė ir į karo veiksmus, ir į politinę bei kultūrinę veiklą, ir į tautokūrą. 1919 m. Lietuvoje susiformavusi paramilitarinė kultūra atliko esminį vaidmenį, kuriant „užnugario frontą“ ir pačią valstybę, ir darė įtaką šalies gyvenimui visą tarpukarį ir net po jo. Ši naujoji kultūra aptariama šeštajame ir septintajame knygos skyriuose.

SAVOKOS, DISKUSIJOS IR TEMOS

Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse vykęs konfliktas, be abejonės, buvo Rusiją ir Rytų Europą apėmusios didesnės krizės dalis. Peteris Holquistas vienas iš pirmųjų ją pavadino ilgalaikiu smurto ciklu.¹⁵ Pastaruoju metu atsiranda vis daugiau mokslininkų, kurie kritikuoja tradicinį požiūrį, jog Rusijos

¹⁵ Peter Holquist, „Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–1921“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4:3. Summer 2003, 630.

revoliucija buvo pagrindinis ši regioną destabilizavęs veiksnys. Jie teigia, kad krizę veikiau sukėlė pražūtinga Pirmojo pasaulinio karo ir revoliucijos sąveika.¹⁶ Jų darbuose daugiau reikšmės skiriama įvairiausių formų prievartai (karo veiksmams, revoliuciniams persekiojimams, terorui prieš civilius gyventojus, banditizmui, žemės grobimams ar priverstiniais iškeldinimams), kuri laikoma pokario visuomenės formavusiu veiksmu. O tradicinio požiūrio besilaikantys tyrėjai paprastai daugiau pabrėžia ideologinį revoliucijos priešų ir rėmėjų konfliktą.¹⁷

Joshua Sanbornas, remdamasis minėta ilgalaikės krizės nuostata, Pirmąjį pasaulinį karą pavadino Rusijos imperijos tautų „dekolonizacijos momentu“. Prievartą laikydamas vienu iš svarbiausių ši procesą lėmusių dalykų, jis teigia, kad dekolonizacija vyko keturiais pagrindiniais etapais. Po *iššūkio imperijai vyko valstybės žlugimas, socialinė katastrofa* ir galiausiai *valstybės kūrimas*.¹⁸ Jeigu pritariame tokiai sekai, tuomet ši knyga yra apie tai, kas sieja valstybės žlugimą ir jos kūrimą. Panašaus požiūrio laikėsi ir Ericas Lohras, pasiūlęs *karo nacionalizmo* sąvoką (nusižiūrėtą nuo „karo komunizmo“). Ši

¹⁶ Sanborn, *The Imperial Apocalypse*; Gatrell, *A Whole Empire Walking*; Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002; Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: the Campaign Against Enemy Aliens During World War One*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003; Mark von Hagen, *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918*, Seattle: University of Washington Press, 2007.

¹⁷ Tradicinio požiūrio į revoliuciją laikomasi šiuose darbuose: Richard Pipes, *A Concise History of the Russian Revolution*, New York: Vintage Books, 1996; John H. Keep, *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization*, New York: W. W. Norton, 1976; Edward H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, New York: Macmillan, 1951.

¹⁸ Sanborn, *The Imperial Apocalypse*, 5–7.

sąvoka apibūdino valstybių buvusios Rusijos imperijos pakraščiuose radikalų kūrimo būdą, kurį nulėmė užsitęsęs karas, priverstiniai gyventojų iškeldinimai, karinis valdymas ir etninis konfliktas, vykę 1914–1923 metais.¹⁹ O Markas von Hagenas pabrėžė sąsajas (*entanglement*) tarp nerusiškuose pasienio regionuose vykusio pokario konflikto ir etniškumo, padėjusio sutelkti vietos gyventojus.²⁰ Gregoras Suny ir Alexas Prusinas parodė, kaip po Pirmojo pasaulinio karo vykę karai sujungė socialines ir tautines revoliucijas.²¹ Peteris Gatrellas vienas iš pirmųjų atskleidė, kaip milžiniška karo pabėgėlių krizė Rusijoje suardė imperijos pamatus ir tapo palankia dirva milijonų pabėgėlių tautinei mobilizacijai, kurios ėmėsi tautinės valstybės.²² Mokslininkai, domėjęsi kita Rytų fronto puse, tokie kaip Vėjas Liulevičius ir Avielis Roshwaldas, atskleidė, kad Centrinį valstybių sąjungą savo „civilizacinėmis“ misijomis ir kolonijiniais planais irgi padidino etninę įtampą šiame regione.²³ Ši knyga – apie karo apimtą Lietuvą ir aplinkinius kraštus, ji paremta minėtų autorių požiūriais. Tačiau viliuosi, kad pasiūlytos išvalgos bus naudingos įvertinti panašius procesus, vykusius ir Latvijoje, Estijoje, Suomijoje, Lenkijoje

¹⁹ Eric Lohr, „War Nationalism“ in *The Empire and Nationalism at War*, ed. Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov, and Mark von Hagen, Bloomington: Slavica Publishers, 2014, 91–107.

²⁰ Mark von Hagen, „The Entangled Eastern Front in the First World War,“ in *The Empire and Nationalism at War*.

²¹ Prusin, *The Lands Between*, 96; Ronald Suny, *Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford: Stanford University Press, 1993, 4.

²² Gatrell, *A Whole Empire Walking*.

²³ Vėjas Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000; Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*.

je, Baltarusijoje, Ukrainoje ar Rusijoje. Visos šios valstybės iškilo karo metais, nors ne visos jį išgyveno.²⁴

Minėta istorinė diskusija apie Didžiojo karo ir revoliucijos poveikį taip pat atskleidė, deja, iki šiol žiojinčią prarają tarp autorių, kurie nuo seno tyrinėja revoliucijos epicentrą Rusijoje, ir tyrinėtojų, kuriuos labiau domina jos atgarsiai buvusios imperijos pakraščiuose. Sujungti šias dvi plačias istoriografijos kryptis yra nelengva. Daug rusocentriškų autorių dažnai ignoruoja tai, kad, be Maskvos ir Petrogrado gatvėse vykusios socialistinės revoliucijos, nerusiškuose tuometinės imperijos pakraščiuose – Varšuvoje, Taline, Kijeve, Rygoje, Vilniuje, Tbilisyje ir kitur – vyko nacionalinės revoliucijos. O klasikinė visa apimančio Rusijos pilietinio karo paradigma (ar iš jos kildinami vietos „pilietiniai karai“) yra tiesiog per siaura, norint aptarti po 1918 m. pakraščiuose vykusią konfliktų įvairovę ir sudėtingumą. Pavyzdžiui, Baltijos šalyse kovojo ne vien revoliucionieriai (raudonieji) ir kontrrevoliucionieriai (baltieji), bet ir tautinės pajėgos (vokiečiai ir baltieji kovėsi prieš lietuvius, latvius ir estus; arba lietuviai prieš lenkus). Be to, kovojančios šalys dažnai keitė sąjungininkus, todėl konfliktas buvo dar sudėtingesnis. O Antantės šalių veikla šiame regione dar labiau komplikavo šias kovas, suteikdama joms tarptautinės reikšmės.

Kita vertus, autoriai, kuriuos domina daugiausia nacionaliniai pokario konflikto aspektai, yra linkę ignoruoti jo revoliucinę pusę. Jie dažnai rašo pernelyg supaprastintus veikalus apie tai, kas vyko vakariniuose ir pietiniuose buvusios imperijos pakraščiuose. „Ne-

²⁴ Apie karo prievartos ir tautokūros sąsajas žr.: Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge: Polity Press, 1985.

priklausomybės karų“, „laisvės kovų“ ar „išsivadavimo kovų“ sąvokos yra naudingos apibūdinti tarpvalstybinei ar intervencinei kai kurių šių karų prigimčiai. Bet jos mažai tinkamos tyrinėjant Rusijos imperijos pakraščiuose po revoliucijos kilusius didelius socialinius neramumus, net jeigu kai kuriuose pasienio kraštuose socialiniai konfliktai galiausiai užleido vietą etniniam. Trumpai tariant, jeigu „tautiniai“ (ar neseniai pasiūlyti „antikolonijiniai“) ir „revoliuciniai“ naratyvai atskiriami, neperteikiamas šiame regione po 1918 m. vykusį socialinių procesų ir karų sudėtingumas.

Galbūt vertėtų po Didžiojo karo kilusius karus vadinti neutralėsniais ir mažiau politizuotais „pasienio karų“ ar „kovų dėl sienų“ terminais?²⁵ Tačiau turėkime omenyje, kad tie karai vyko ne vien dėl naujų valstybių sienų. Jie buvo ypatingos reikšmės mobilizuojantys įvykiai, ir kovojoama buvo dėl vietos gyventojų palaikymo. Kitaip tariant, jie formavo populiacijų tautinę ir socialinę tapatybę bei politinį lojalumą. Politiniai elitai juos laikė kova už savo tautinius ar revoliucinius valstybių kūrimo projektus ir politinę, socialinę bei kultūrinę masių paramą. Jie padėjo apibrėžti, kas yra naujųjų visuomenių nariai; atmesti tuos, kurie buvo jose nepageidaujami, ir sukurti ankstyvasias gimstančių valstybių struktūras. Šiems karams pasibaigus, elitai sukūrė ištisus tautinius „laisvės kovų“, „nepriklausomybės karų“ ar „pilietinių karų“ mitus, kurie tapo vietos tapatybės, kolektyvinės atminties, švietimo sistemų ir politinių kultūrų dalimi.

O valstiečiai, kurie sudarė didžiąją pasienio regiono gyventojų dalį, šiuos konfliktus suprato pirmiausia kaip kovą už naujas jų

²⁵ „Pasienio karų“ terminas jau vartojamas, pavyzdžiui, žr.: Alexander Prusin, *The Lands Between*, 96.

žemės nuosavybės ribas. Kaip pamatysime, žemės klausimas šiuose karuose buvo ypač svarbus. Naujos valstybės likimą dažnai nulemdavo tai, kaip buvo perskirstoma žemė. Valstietijai šios kovos teikė naujos socialinės ir politinės tvarkos viltį. Tvarkos, galėsiančios patenkinti jų žemės, socialinio teisingumo, laisvo apsisprendimo ir politinio atstovavimo troškimus.

Tad šia knyga ir pamėginau tautinių valstybių kūrimo istorijai grąžinti socialinį konflikto metmenį. Revoliucijos idėjos Lietuvoje, taip pat Suomijoje, Latvijoje, Estijoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje, sulaukė nemažai palaikymo dar prieš ginkluotą bolševikų bandymą jas importuoti į šias šalis. Vis dėlto iki skausmo pažįstamoje bolševikinėje šio laikotarpio istorijos versijoje dažnai pamirštama, kad pasienio kraštuose bolševikai sulaukė ne vien nacionalistų, bet ir vietinių kairiųjų oponentų pasipriešinimo. Tarkime, Lietuvoje nemažai tarybų susiformavo be Maskvos Vilniuje įkurto ir valdomo Lietuvos bolševikų režimo paramos. Tiesą pasakius, vietos socialistų tarybos dažnai gana priešišškai žiūrėjo į bolševikų pastangas užgrobti „liaudies revoliuciją“. Ši tendencija buvo ypač aiški tokiose šalyse kaip Ukraina ir Gruzija, kuriose vietos revoliucinė vizija atvirai susikirto su Lenino, Trockio ir Stalino siūloma bolševikų revoliucija.

Norėčiau paminėti ir kelis šios knygos teminius apribojimus. Ji nėra nei tradicinė karo istorija, nei diplomatinė nepriklausomos Lietuvos atsiradimo studija. Be abejonės, diplomatijai, kaip ir karo veiksams, teko ypatingas vaidmuo kuriantis tokioms tautinėms valstybėms kaip Lietuva. Pokario politinę sistemą kūrė ir Antantės užsienio politika, svyravusi tarp vieningos Rusijos idėjos gynimo

ir pagalbos naujoms ir daugiausia provakarietiškoms tautinėms valstybėms, susikūrusioms buvusios imperijos pakraščiuose. Ypačingą vaidmenį atliko ir Sovietų Rusijos, Vokietijos ir sąjungininkų karinės intervencijos į Baltijos šalis. Greičiausiai nepriklausomų Baltijos valstybių apskritai nebūtų, jeigu Rusija ir Vokietija nebūtų pralaimėjusios Pirmojo pasaulinio karo, o bendros lietuvių, latvių, estų, lenkų, Vakarų sąjungininkų ir, kad ir kaip paradoksalu, vokiečių pastangos nebūtų sustabdžiusios Raudonosios armijos. Tačiau, mano nuomone, studijų apie tarptautinę diplomatiją ir karo veiksmų eigą šiame regione jau ir taip nemažai.²⁶

Mano dėmesys veikia sutelktas į tas vietas, kur vyko karo smurtas. Viliuosi, ši knyga bus suprasta kaip bandymas parašyti socialinę šio karo istoriją. Joje daugiau dėmesio skirta kareivių ir civilių gyventojų karo patirtims nei elitų politikai. Nors knygoje ir aptariamas pokario konfliktas Lietuvoje ir aplinkiniame regione (reikia pripažinti, kad Vakarų skaitytojai apie jį žino gerokai mažiau nei apie tai, kas vyko Rusijoje), vis dėlto dėmesio centre yra pilietinės ir karinės sferų sandūra, o ne politikų, generolų ar diplomatų strategijos ir planai. Dvi svarbiausios knygos temos yra karinių, socialinių ir kultūrinių mobilizacijų bei įvairių prievartos formų poveikis Lie-

²⁶ Alfred Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, New York: Columbia University Press, 1959; Georg von Rauch, *The Baltic States: The Years of Independence, 1917–1940*, Berkeley: University of California Press, 1974; Alfonsas Eidintas, ed., *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, (New York: St. Martin's Press, 1999; Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, 2 t., Vilnius: Lituanius, 1992; Kazys Ališauskas, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, 1918–1920*, Chicago, 1972; Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920*, Vilnius: Leidybos centras, 2004; Piotr Lossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1996.

tuvos visuomenei. Pagrindiniai veikėjai – žmonės, kurie patyrė karo sukeltas dislokacijas, bet ir buvo jam mobilizuoti. Taigi, be karo pabėgėlių, domėsiuosi karo veteranais, savanoriais, šauktiniais, karo belaisviais, paramilitariniais kovotojais ir kitais visuomenės nariais, kurie už savo tiesas kovojo ne diplomatija, o ginklais. Bandysiu papasakoti, kaip karas pakeitė jų gyvenimą ir kaip jie patys keitė po karo susikūrusią Lietuvos visuomenę.

Šioje knygoje ypatingas dėmesys skiriamas po Didžiojo karo vykusioms demobilizacijai ir remobilizacijai bei jų dinamiškai sąsajai. Neseniai Jochenas Böhleris paaiškino, kad pokariu prasidėjusios nuožmios kovos kilo dėl to, kad pasienio regione neįvyko demobilizacija.²⁷ Aš irgi domėsiuosi, kaip buvusieji imperijos armijos kareiviai virto tautinių ar kontrrevoliucinių kariuomenių kariais, labiausiai kovotojais, kurie 1919–1923 m. aktyviai kovėsi Lietuvoje. Tūkstančiai karo veteranų, 1918 m. grįžę namo, buvo vėl pašaukti į įvairias tautines, revoliucines ar kontrrevoliucines armijas. Revoliucijos ir valstybės struktūrų griūtis sąlygomis demobilizacija skatino remobilizaciją. Trumpai tariant, greitą vieno karo pabaigą ir kito pradžia smarkiai paskatino tai, kad atsirado daugybė demobilizuotų kareivių, pasiruošusių vieną uniformą pakeisti kita.

Neteigiu, kad 1914–1923 m. Lietuvos visuomenė patyrė nenutrūkstamą ir vis didėjančią „brutalizaciją“. Neturėtume pamiršti, kad 1918 m. pabaigoje tiek civiliai, tiek kareiviai buvo labai išsekinti karo ir troško taikos bei stabilumo. Toli gražu ne visi veteranai dalyvavo tuose naujuose karuose, vykusiuose dėl įvairių revoliucinių,

²⁷ Jochen Böhler, „Enduring Violence: The Postwar Struggles in East-Central Europe, 1917–21“, *Journal of Contemporary History* 50 : 1 (2015) : 74.

kontrrevoliucinių ar tautinių idealų. Jeigu Didysis karas regione prasidėjo dėl Vokietijos ir Rusijos imperinių ambicijų, tai pokario konfliktai buvo visiškos valstybės struktūrų griūties padarinys. Jie kilo dėl tautinių ir bolševikinių valstybės kūrimo projektų konkurencijos, revanšistinių Rusijos ir Vokietijos kontrrevoliucionierių ambicijų ir etninio konflikto, virtusio tarpvalstybiniu Lenkijos ir Lietuvos karu.

Didysis karas pasižymėjo masine mobilizacija ir lėtu, milijonus civilių gyventojų iš namų išvijusiu kariaunų judėjimu, o pokario kovų mastas buvo menkesnis, mažiau buvo žuvusiųjų, tačiau jos buvo nuožmesnės ir ideologiškesnės. Jos pasižymėjo daugiakryptiškumu, siekiu pakeisti visuomenės ir žiaurumu civiliams gyventojams. Įtraukė ir daugiau įvairių dalyvių: jose dalyvavo lietuvių, latvių ir lenkų tautiniai daliniai, Raudonoji armija, šauliai, vietos milicijos, vokiečių ir baltagvardiečių savanoriai, raudonieji ir tautiniai partizanai. Rusijos ir Vokietijos kariniai pralaimėjimai pagimdė naujas ideologines sroves ir politines tapatybes, kurios įkvėpė tūkstančius naujų savanorių ir šauktinių, prisidėjusių prie šių karinių grupuočių. Todėl, užuot ieškojus tęstinės „brutalizacijos“, galbūt vertėtų pripažinti pirmosios, arba Didžiojo karo sukeltos, ir antrosios, 1918 m. prasiveržusios, „brutalizacijų“ skirtumus ir sąsajas. Lietuvoje devynerius metus (1914–1923 m.) nesiliovęs karas lėmė, kad smurtiniai konfliktų sprendimo būdai darėsi vis priimtinesni. Karas taip pat smarkiai sustiprino bei sugriežtino ir tuos socialinės ir etninės tapatybės elementus, kurie iki 1914 m. buvo daug lankstesni, takesni ir kintami.

„Primordialiniuose“ tautų kūrimo pasakojimuose herojiški patriotų poelgiai dažnai mitologizuojami. Juose karo prievarta daž-

niausiai vaizduojama kilniai ir didingai. Tačiau pats smurtas nėra šlovinamas – paprastai daugiau dėmesio teikiama tokiems labiau apčiuopiamiems ir ilgalaikiams tautos kūrimo elementams kaip kalba, etninė tapatybė, kultūra ar religija. Tai nestebina, nes smurtas yra ypač nenusipėjamas, šaltakraujiškas, nežmoniškas ir trikdantis, net jeigu sukuria naujas politines galimybes ir tapatybes. Michaelis Geyeris vienas iš pirmųjų pastebėjo, kad teroras (jis turėjo omeny smurtą prieš civilius) yra „silpnųjų ginklas“ ir naudojamas tada, kai visuomenė jaučiasi itin nesaugi.²⁸

Lietuvoje, kaip ir kituose buvusios imperijos paribiuose, pokario laikotarpiu smurtavo vietinės bendruomenės, paramilitariniai kovotojai ir valstybinės institucijos. Vietos lygmeniu valstybės struktūrų žlugimas sukėlė tai, ką galima pavadinti paprasčiausia netvarka ir anarchija – didžiausios jos buvo toli nuo politinių centrų, esančių miestuose. Daugybė plėšimų, keršto aktų, žemės grobimų, banditų išpuolių, pogromų ir kitų smurto proveržių įvyko provincijoje.

Tačiau pokario konfliktas atvėrė galimybes ir veikėjams, kuriuos Joshua Sanbornas ir kiti tyrėjai vadina „smurto agentais“. Tai buvo nepriklausomų karinių grupuočių lyderiai (*warlords*), turėję savo asmenines pajėgas ir valdę nedideles teritorijas. 1919–1920 m. Lietuvoje atsiradusios kelios pusiau nepriklausomos „respublikos“, kurioms dažniausiai vadovavo karo veteranai, turintys savo ginkluotas gruputes, liudijo tai, kad kontroliuojamos prievartos monopolis krašte tapo ypač trapus. Paramilitariniai kovotojai vykdė

²⁸ Michael Geyer, ed., *War and Terror in a Historical and Comparative Perspective* (Washington, DC: American Institute for Contemporary German Studies, 2003), 66.

smurtinius veiksmus, kuriuos valstybė pateisindavo tik iš dalies. Be abejonės, buvo ir tokių, kurių prievartai valstybė pritarė. Šauliai ir lenkų peoviai (Polska Organizacja Wojskowa, arba POW, nariai) irgi imdavosi įvairios prievartos: mušdavo civilius, skirdavo mirties bausmes politiniams priešams, rengdavo rekvizicijas ir bauginavo gyventojus. 1919–1923 m. šauliai tapo masine organizacija, ilgai gyvavusia ir po konflikto. Ir šauliai, ir POW tarpukariu buvo įjungti į savo šalių kariuomenes. Panašios paramilitarinės struktūros atsirado beveik visose Rytų Europos valstybėse, gimusiose po Pirmojo pasaulinio karo.

Galiausiai reguliarioji kariuomenė atlikdavo ir valstybės visiškai sankcionuotus prievartos aktus. Ji aktyviai vykdė mirties bausmes, rekvizicijas, prievartines mobilizacijas, baudžiamąsias akcijas prieš gyventojus, o kartais paprasčiausiai plėšikaudavo ir rengdavo pogromus. Kariuomenės daliniai prieš civilius naudodavo ir terorą, kuriam teko tam tikros funkcijos: taip buvo bandoma užtikrinti saugumą šiapus fronto linijos ir sunaikinti priešo propagandos platintojus. Negana to, be viešų prievartos aktų, kuriems pritarė vietos bendruomenės, paramilitaristai ar valstybė, vyko ir tai, ką Stathis Kalyvas pavadino artimu smurtu: nedideli kaimynų smurto prieš kaimynus protrūkiai etniškai mišrioje krašto vietovėse.²⁹ Apie visas smurto formas ir kalbama šioje knygoje.

Galop reikia pridurti, kad knygos pabaigoje keliama ir platesni klausimai: kokie gi buvo ilgalaikiai šios karo prievartos padariniai, koks palikimas? „Kultūrinės demobilizacijos“ (kaip priešingybės

²⁹ Stathis Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 333.

trečiojo dešimtmečio viduryje vykusiai karinei demobilizacijai) trūkumas lėmė, kad karo veteranai ir karo institucijos darė neproporcingai didelę įtaką tarpukario Lietuvos politiniam gyvenimui. Jų kariniai nuopelnai tapo valstybės kuriamo mito pagrindu. Jie atliko reikšmingą vaidmenį 1926 m. ir kituose kariniuose perversmuose, kuriais buvo siekiama pakeisti valstybės politinę kryptį. Negana to, ši paramilitarinė kultūra išliko ir gyvavo net pasibaigus tarpukariui: 1918–1923 m. sukurti kariniai socialiniai tinklai visa jėga atgijo Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. Daugeliu atžvilgių šiuolaikinė Lietuva ir kitos panašios Rytų Europos valstybės iki šiolei išsaugojo savo ankstyvąją militaristinę palikimą. Ir dabartinė Ukrainos krizė bei įtempti Rusijos ir Vakarų santykiai jam suteikė naujos svarbos.

ISTORIOGRAFINĖS PASTABOS

Ši knyga būtų neįmanoma be daugelio kitų autorių, įvairius audringų 1914–1923 m. įvykių aspektus išstudijavusių giliau nei šios knygos autorius, darbų. Todėl pateikiu trumpas bendrąsias pastabas apie šio laikotarpio istoriografiją.

Tarpukario Lietuvoje apie Didįjį karą rašyta kur kas mažiau nei apie „kovas dėl laisvės“. Iš pradžių Lietuvos kariuomenės veteranai patys aktyviai dokumentavo ir analizavo nepriklausomybės karus, o ankstesnis vokiečių okupacijos laikotarpis sulaukė tik

epizodinio dėmesio.³⁰ Karo istorijos leidiniai *Kardas*, *Karys*, *Mūsų žinynas* ir *Karo archyvas* paskelbė visą seriją unikalių liudininkų prisiminimų apie Lietuvos karių patirtis 1914–1920 m. O bendroji A. Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“ pasiūlė bendrą šio laikotarpio interpretaciją.³¹ Tarpukariu labiau domėtasi lietuvių tautinio judėjimo ir nepriklausomybės karų istorija, o Pirmasis pasaulinis karas ir jo sukeltas masinis gyventojų egzodas į Rusijos gilumą dažniausiai buvo vertinamas kaip trauminis kontekstas, kuriame 1918 m. buvo atkurta Lietuvos valstybė.

Antrasis pasaulinis karas lietuvišką istoriografiją suskaldė į dvi stovyklas. Prieš savo norą Vakaruose atsidūrę autoriai į nepriklausomybės karų tyrinėjimus žvelgė kaip į valstybingumo tradicijos palaikymą.³² O Sovietų Lietuvoje 1918–1920 m. istorija buvo visiškai perrašyta remiantis marksistinėmis-lenininėmis nuostatomis, kurių

³⁰ Iš ankstyviausių ir reikšmingiausių darbų vertėtų paminėti: Ladislovas Natkevičius, *Lietuvos kariuomenė*, New York: Lietuvos atstatymo bendrovė, 1919; Petras Ruseckas, *Lietuvos kariuomenė*, Worcester: Amerikos lietuviai, 1927; Petras Ruseckas, red., *Savanorių žygiai: nepriklausomybės karų atsiminimai*, 2 tomai, Kaunas: Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga, 1937. Reikšmingesni darbai apie Didįjį karą: Petras Ruseckas, red., *Lietuva Didžiąjame kare*, Vilnius: Vilniaus žodis, 1939, ir Marija Urbšienė, *Sveikatos priežiūra vokiečių okupuotoje Lietuvoje didžiojo karo metu*, Kaunas: Spindulys, 1940.

³¹ Adolfas Šapoka, red., *Lietuvos istorija* (Kaunas: Šviesa, 1936).

³² Iš svarbiausių išeivijos istorikų darbų vertėtų paminėti: Vytenis Statkus, *Lietuvos ginkluotos pajėgos 1918–1940 m.*, Chicago: Vydūno jaunimo fondas, 1986; Kazys Ališauskas, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, 1918–1920*, 1 t., Chicago: Ramovė, 1972; Antanas Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, 1918–1920*, 2 ir 3 t., Cleveland: Ramovė, 1981–1982; Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, 2 t., Vilnius: Lituanus, 1992; Alfred Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, New York: Columbia University Press, 1959; Petras Gudelis, *Bolševikų valdžios atsiradimas Lietuvoje 1918–1919 metais jų pačių dokumentų šviesoje*, Londonas: Nida Press, 1972; Antanas Gintneris, red., *Lietuva caro ir kaizerio naguose: atsiminimai iš I Pasaulinio karo laikų, 1914–1918 m.*, Chicago: Vivi Printing, 1970.

esmė buvo „valstiečių ir darbininkų revoliucijos“ kova prieš Lietuvos „baltųjų buržujų“ vyriausybę ir jos užsienio rėmėjus.³³ Nors ideologinė cenzūra buvo griežta, kai kurie Sovietų Lietuvos istorikai sugebėjo parašyti nemažai vertingų studijų apie įvairius socialinius šio laikotarpio aspektus.³⁴ Vis dėlto jų darbai nukentėjo dėl cenzūros ir daugybės teminių apribojimų. Šiandien gana akivaizdu, kad sovietinis istorinis pasakojimas yra atvirai propagandinis ir visiškai nepriimtinas.

Nepriklausomos Lietuvos atgimimas 1990 m. pašalino ideologinius suvaržymus ir istoriniai šio laikotarpio tyrimai atsigavo. Tarpukario ir diasporos istorikų tyrinėjimo tradicijas dabar galima buvo suvienyti.³⁵ Tačiau netrukus pasirodė ir darbų, siūlančių nau-

³³ Iš „klasikinių“ sovietinių istorikų darbų žr.: Bronius Vaitkevičius, *Pirmoji darbininkų ir valstiečių valdžia Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1988; K. Navickas, *Litva i Antanta (1918–1920 g.)*, Vilnius: Mintis, 1970; Povilas Vitkauskas, *Lietuvos Tarybų respublikos sukūrimas 1918–1919 metais*, Vilnius: Mokslas, 1978; Juozas Žiugžda, red., *Lietuvos TSR istorija: nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.

³⁴ Juozas Jurginis, *Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais*, Vilnius, 1955; Aldona Gaigalaitė, „Sovetsko litovskie voinskie formirovania v 1917–1920“, *LTSR Mokslų Akademijos darbai*, Serija A, Nr. 1:12 (1962); S. Lazutka ir A. Kulešiuvienė, „Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais“, *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Nr. 10 (1969); Regina Žepkaitė, *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.*, Kaunas: Šviesa, 1986; Alfonsas Eidintas, „Amerikos lietuvių brigados formavimas 1919–1920 m.“, *Jaunųjų istorikų darbai*, Nr. 5, Vilnius, 1984.

³⁵ Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė, 1918–1920*, Vilnius: Leidybos centras, 1998; Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920*; Gediminas Sургailis, *Pirmasis pėstininkų Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino pulkas*, Vilnius: Krašto apsaugos ministerija, 2011; Jonas Aničas, *Generolas Silvestras Žukauskas, 1861–1937*, Vilnius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, 2006; Antanas Tyla, *Lietuva prie Vasario 16-osios slenksčio*, Vilnius: Katalikų akademija, 2004.

jas temas ir interpretacijas.³⁶ Išaugo dėmesys tarptautinei diplomacijai,³⁷ Pirmajam pasauliniam karui,³⁸ gyventojų iškeldinimui,³⁹ socialinėms–politinėms karo dimensijoms bei paramilitarizmui.⁴⁰ Vis dėlto, kitaip nei tautinio judėjimo, socialinio revoliucijos poveikio tyrinėjimai liko apleisti. Vienas iš išsamiausių apžvalginių darbų, kuriame atsispindi naujausi posovietiniu laikotarpiu atlikti tyrimai, yra kolektyvinė Lietuvos istorijos instituto istorikų studija, pasiro-

³⁶ Naujų temų apžvalga pateikiama šiame straipsnių rinkinyje: Alfonsas Eidintas, Gediminas Rudis, red., *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas: Šviesa, 1989.

³⁷ Česlovas Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1992; Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys, *Lithuania in European Politics: the Years of the First Republic, 1918–1940*, Vilnius: Vaga, 1998; Raimundas Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius: Mintis, 1996; Aldona Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Kaunas: Šviesa, 1999; Zenonas Butkus, *Lietuvos ir Latvijos santykiai, 1919–1929*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993; Edmundas Gimžauskas, *Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003.

³⁸ Abelis Stražas, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg: der Fall Ober Ost, 1915–1917*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1993. Naujas svarbus veikalas apie Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvoje yra neseniai pasirodžiusi kolektyvinė monografija: Vasilijus Safronovas, Vytautas Jokubauskas, Vygantas Vareikis, Hektoras Vitkus, *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018).

³⁹ Tomas Balkelis, Violeta Davoliūtė, eds., *Population Displacement in Lithuania in the 20th Century: Experiences, Identities, Legacies*, Leiden: Brill, 2016; Algirdas Grigaravičius, „Politinė lietuvių veikla Rusijoje 1917 metais“, *Darbai ir dienos* 60 (2013); Milena Tamošiūnienė, *Tarp politinio įrankio ir aukos: karo belaisviai Lietuvos respublikos politikoje 1919–1923 metais*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2014.

⁴⁰ Vytautas Petronis, „Neperkirstas Gordijo mazgas: valstybinės prievartos prieš visuomenę Lietuvoje genėzė, 1918–1921“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1 (2015); Česlovas Laurinavičius, „On Political Terror during the Soviet Expansion into Lithuania, 1918–1919“, *Journal of Baltic Studies* 1:46 (2015); Vytautas Jokubauskas, Jonas Vaičenonis, Vygantas Vareikis ir Hektoras Vitkus, *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*, Klaipėda: Druka, 2015.

džiusi 2010 metais.⁴¹ Per pastaruosius 27 metus taip pat įvyko lūžis vertingų archyvinių dokumentų rinkinių ir atsiminimų (tarp jų ir apie Didįjį karą) leidyboje.⁴² Šie dokumentai, atsiminimai, taip pat spauda ir įvairūs periodiniai leidiniai buvo ypač naudingi rašant šią knygą.

⁴¹ Česlovas Laurinavičius, red., *Lietuvos istorija: nepriklausomybė, 1918–1940*, 10 t., 1 d., Vilnius: Baltos lankos, 2013.

⁴² Alfonsas Eidintas, Raimundas Lopata, red., *Lietuvos valstybės Tarybos protokolai, 1917–1918*, Vilnius: Mokslas, 1991; Edmundas Gimžauskas, red., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918, Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė: dokumentų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2006); Edmundas Gimžauskas, red., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai: nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki L. Želigovskio įvykdyto Vilniaus užėmimo*, Vilnius: LII, 2012; Zenonas Butkus, red., *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Dokumentų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2008; Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, *Karo meto dienoraštis*, 3 t., Panevėžys: Vaičekausko leidykla, 2008; Pranciškus Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai*, Vilnius: Bonus animus, 2013; Antanas Pauliukas, *Dienynas, 1918–1940 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

Humanitarinių mokslų daktaras Tomas Balkelis istorijos doktorantūros studijas 2004 m. baigė Toronto universitete, keliolika metų dirbo Mančesterio, Notingamo, Dublino ir Vilniaus universitetuose. 2015–2016 m. buvo vizituojantis mokslininkas

Stanfordo universitete (JAV). Jo knygos ir straipsniai spausdinami Lietuvos ir užsienio leidyklose bei mokslo žurnaluose. Tomo Balkelio tyrimų akiratyje – nacionalizmo, istorinių mitų, priverstinių migracijų, karo ir paramilitarizmo temos. Pirmoji knyga *The Making of Modern Lithuania* (Routledge, 2009) skirta ankstyvajai lietuvių tautinio judėjimo istorijai.

Vieną iš svarbiausių Lietuvos istorijos laikotarpių nagrinėjančią Tomo Balkelio knygą *Lemtingi metai* 2018 m. anglų kalba pirmą kartą išleido Oksfordo universiteto leidykla. Knyga skiriama tiek Vakarų, tiek Rytų Europos skaitytojams.

Lemtingi metai išsamiai atskleidžia, kaip kūrėsi nepriklausoma Lietuvos valstybė ir jos visuomenė nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios iki 1923 m., kai pagaliau liovėsi smurtas Lietuvos ir Lenkijos pasienyje. Tačiau autorius apie visa tai pasakoja, remdamasis ne tiek politinio elito, kiek įvairių visuomenės grupių – ūkininkų, karo šauktinių, savanorių, šaulių, karo belaisvių ir pabėgėlių – patirtimis ir išgyvenimais. Jis atidžiai stebi, kaip karas pakeitė jų gyvenimus ir kaip jie keitė karo laikotarpiu besiformuojančią visuomenę. Knygoje atskleidžiami mažiau žinomi, nedaug tyrinėti, prieštaringi ir skausmingi ano meto Lietuvos istorijos epizodai: carinė evakuacija, vokiečių okupacija, revoliucija, bolševikų invazija, teroras prieš civilius gyventojus, nepriklausomybės kovos ir gyventojų mobilizacija. Autoriaus nuomone, Pirmasis pasaulinis karas ir po jo vykę audringi konfliktai buvo vieni iš svarbiausių veiksnių, formavusių moderniąją lietuvių bei kaimyninių tautų tapatybę ir nepriklausomą valstybingumą, tačiau jų padariniai buvo ilgalaikiai ir nevienareikšmiai.

Pirkite internetu
www.tytoalba.lt